

М. ДРАГОМАНОВ

АВТОБІОГРАФІЯ

М. ДРАГОМАНОВ

АВТОБІОГРАФІЯ

Видавниче товариство
„КРИНИЦЯ“
— у К и ї в і —

Б И І В.
Військова Друкарня „ГЕРОЛЬД“
1917.

Родився я в сентябрі 1841 р. у м. Гадячі, на Полтавщині. Батько мій, як і мати, належали до дрібного шляхетства, що походило з української козацької старшини. Мій батько, як і багато тодішніх українських паничів, за-молоду служив у Петербурзі, де самотужки розвинув деякі знання, набуті в школі на батьківщині, й пристав до літератури; дядько-офіцер брав участь у тайному товаристві „Соединенныхъ Славянъ“. Мій батько, повернувшись під кінець 30-х років на батьківщину, з ідеями, які були мішаниною християнства з філософією XVIII в. та якобинства з демократичним цезаризмом,—не знайшов собі притулку у шляхетсько-канцелярському укладові повітового життя миколаївських часів. Одружившись, сидів більше дома та читав книги, як що не клопотався по процесах всякої дрібноти—селян [з колишніх козаків], котрі добували собі волю, незаконно взятих до війська рекрутів та взагалі всіх скривджених. За се він був дуже не до вподоби місцевим урядовцям та більшоєти панства.

Охоту до читання та свого роду політики я перейняв з малку од батька, і за його приводом, ще школярем гадяцької повітової школи [1819—1853], перечитав майже всі цікаві книги з його книгозбірні,—переважно подорожі та історичні твори (в тому числі два рази «Історію Гесударства Російскаго» Карамзіна). Року 1853 я вступив до ~~палтавської~~ гімназії, де дуже ретельно вчив латинь, цікавлючись римською історією; грецьку мову у нас не викладали, але я з великим захопленням читав Гомера та Жілліса „Історію Греції» в перекладі. Коли почалася агітація за емансипацію селянства, яка наповнила всю мою душу, я був у 5 класі. З того часу я підпав під вплив нового навчителя історії, і він давав мені читати Герцена і навчав при тому, що для зміцнення в собі гуманних і ліберальних ідей, треба багато вчитись та читати на чужих мовах історичні й політичні писання, бо—казав він—уряд як захоче, то зможе заборонити усеньку літературу на російській мові. З де-котрими товаришами я став читати в перекладах, що почали тоді виходити, Шлосера «Історія XVIII вѣка», Маколея, Прескота та в оригіналі Гізо,—став учити німецьку мову. Ми розпочали рукописний журнал, який я редагував. В 1859 році, перед самим закінченням моєї науки в гімназії, у мене сталась сутичка з надзирателем гімназіального інтернату, за що мене призначено виключить з гімназії «съ тѣмъ чтобъ впредѣхъ нигкуда не приниматьъ». Попечитель Н. И. Пирогов запропонував раді гімназії замінити «исключеніе» простим «увольненіємъ», а через те я міг бути прийнятим до київського університету.

Сердечно повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального та боротьби,—явище незвичайне в Росії і тепер, а колись—тим більше. Дуже треба дякувати і гімназії, де мені пощастило потрапити: 1) на доброго латиниста, який надавав більше ваги літературі, ніж дрібницям граматики, 2) путнього натураліста, через котрого я не побачив чогось нового у тому реалізмові, про який трохи згодом говорила в Росії молодь, як про щось виключне й протилежне гуманізмові, 3) дуже гарного навчителя історії, котрий викладав нам курс нової історії до самого 1859 р. [до італійської війни], розтлумачивши нам фактично суть реформації голландської й англійської революції, філософії XVIII в., принципу лібералізму й національностей, нарешті соціалізму [з приводу 1848 р.]; тому то, по вступі до університету, ми мали змогу з'орієнтуватись серед того Sturm und Drang, що починався тоді серед російської молоді. На щастя і до університету я вступив під час попечительовання Царєкова, який de facto допустив у Києві академічну волю, похожу на європейську. З самого початку свого пробування в університеті—з осені 1859 р.—я попав до гуртка студентів, котрі завели перші недільні школи в Росії (я не беру на увагу Остзейських губ.). Школи ці, як і свою працю в справі народньої освіти я окреслив у брошюрі „Народні школи на Україні“, Тут зазначу коротенько, що багато із нас узялося до справи з думкою політичної пропаганди, та швидко побачили неможливість її серед дітей (з різних майстерень

та прислуги) й непрактичність навіть серед дорослих та неграмотних, і щиро захопилися педагогічним боком справи. З гуртка студентів, причетних до недільних шкіл, вийшло де-кілка підручників та популярних книжок, але року 1862 уряд позачиняв недільні школи й сим знову підштовхнув революційний настрій молоді, особливо по столицях. У Києві нашому гурткові знайшлась нота педагогічна справа. Тут сам уряд, аби протистати польській пропаганді, надумав позаводити на селах школи, а для підготовки для них вчителів,—педагогічну школу у Києві. Але коштів на сю справу уряд призначив дуже мало [10000 р. на три губ.]. Тоді М. А. Тулов, розумна людина, що знайшлась тоді у шкільній адміністрації Київської Округи—звернувся до студентів, котрі одзначились в недільних школах, й чоловіка 6 згодились даром давати лекції у „Временной Педагогической школѣ“. Я був серед сих студентів й викладав російську історію. Рада сеї школи, до котрої належали й деякі молоді вчителі гімназій, була в 1862—63 р. комітетом, що фактично керував справою заведення перших російських народніх шкіл на західній Україні. Через обставини справи Київська шкільна адміністрація допустила й народню мову при початковому навчанню й мала бути складена Читанка так, щоб вона була ступневим переходом од народньої української мови до (велико) російської і далі до церковно-словянської. За сеї принцип висловилась тоді більшість педагогічних рад гімназій Київської шкільної округи, яким було доручено міністерством розглянути проекти уставу

шкіл. Сей принцип було майже прийнято й у міністерстві (Головиним). Та на ту пору серед вищих кола виникла боротьба між двох партій: одні хотіли оддати народні школи поам та Синодові, другі—до світського міністерства. Цікаво, що се питання приєднано до питання про поліпшення становища (матеріального) духовенства. Само собою що оборонці попівської школи виставляли її, як охорону Росії од революційної пропаганди.

Київські попи кинулись на нашу Педагогічну школу як на таку, де навчають „нигилисти“, та „українські сепаратисти“. Попів підтримали „Московскія Вѣдомости“. Кінчилося тим, що міністерство, „чтобы сдѣлать уступку общественному мнѣнію“, прогнало із Педагогічної школи вчителів-студентів і замінило їх вчителями гімназій вже за плату, і саме тоді, коли ці студенти, кінчивши університет (літом 1863 року), набули офіціальні права навчати навіть по гімназіях. Серед таких був і я, ще раз одірваний без усякої рації од якої справи, та ще тоді саме, коли я мріяв, випробувавши свій курс на практиці, видрукувати його. Аби кінчити огляд свого студентства, я мушу сказати ще про дві важливих, та й не для мене самого тільки, справи: про одставку Пирогова в 1861 р. та польське повстання 1863 р. Деспотичний уряд Росії не міг потурати чисто конституційним порядкам, заведеним Пироговим у Київській шкільній окрузі та університеті, й не зважаючи на те, що царь двічі ухвалив плани шкільного урядування, подані йому Пироговим, все таки цього останнього на весні 1861 р. увільнено. Всі педагогічні кола Київського й його округи

та більш освічена частина громадянства надумались виявити своє співчуття визначному вченому. У Києві було влаштовано йому два банкети, де вперше в Росії з'явилися телеграми з висловом співчуття. На першому банкеті, влаштованому представниками шкіл, я був одним з представників студентства й виголосив промову, в якій доводив, що реформи Пирогова, заміна дисципліни солдатської—моральною та обмеження сваволі начальників (котрі колись були у класі школярів поліньми дров) законністю,—завели більше ладу у школі, ніж се було попереду. Промова моя викликала найгучніші оплески й була розхвалена в описові банкету, виданому професорами університету (під ред. проф. Шульгіна, потім редактора офіційного „Кієвлянина“ й мого політичного ворога). Брошура Шульгіна швидко розійшлася у двох виданнях, але по газетах не дозволено було промову мою друкувати, тільки Катков надрукував її у своєму двотижневнику „Современная летопись Русскаго Вѣстника“, а ректор університету проф. Бунге (тоді один із найбільш поступових професорів—тепер міністр фінансів) дістав догану од міністерства за те, що дозволив мені промовляти на користь законності й педагогічного авторитету.

Виступ мій на банкеті Пирогова мав для мене особисто значні наслідки: він розворушив у мені політичні інстинкти і разом з тим зазнайомив мене з колом ліберальних професорів і дав мені змогу поширити мої наукові студії, переважно по загальній історії; у ній я спочатку зде-

більшого студіював Рим і зацікавився соціальною боротьбою останніх часів республіки й появою християнства, а потім взагалі історією стародавніх релігій. Проф. загальної історії Шульгин, кидаючи кафедру в 1862 р., рекомендував мене університетській раді, яко майбутнього кандидата на професуру, й раив послати мене по скінченню курсу за кордон.

Польський рух мав великий вплив на моє політичне виховання. Родом з лівого боку Дніпра, я не мав ясної думки про поляків й співчував їм яко жертвам російського деспотизму, хоча, яко українець, я не зовсім забув про те, як Польща гибила Україну [ще малим я прочитав «Історію Малої Росії» Бантиша-Каменського]. Прибувши на правий берег Дніпра, до Києва, я побачив, що Поляки тут аристократія, а не нарід, і був вражений тим, що навіть студенти-поляки б'ють своїх слуг та ходять до «костьолу» ретельно, там стоять на вколішках [ми студенти—«руські» або «православні» всі були гарячі демократи, а в релігії—атеїсти]. Разом з тим мені кинулась в вічі нетерпимість поляків до «руських», а особливо до українців.

Останні вже року 1859 мали у Києві окремий національний гурток, хоча власне величезна більшість «православних» студентів Київського університету [коло 500 душ з вільними слухачами] були з роду українці. Цей гурток піклувався про розвиток української мови й літератури та бажав самостійного становища української нації

навпроти польської й великоруської [російської]. Але деталі політичних і соціальних бажань українців були тоді дуже різнородні та навіть і не зовсім виразні. Серед тодішньої української молоді були мрії про заведення на Вкраїні чого-небудь на зразок колишньої козацької республіки та про повстання селян, як то описано в поемі Шевченка Гайдамачину 1768 р., але більшість не була такою радикальною й більше захоплювалась літературними й національно-художніми справами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народню мову по школах. Особливої ворожнечі до російського уряду по цих гуртках не було, бо тоді він не забороняв українських публікацій, не заважав пробувати навчати по школах та церквах по українському, і навіть ці гуртки були менш радикальні політично, ніж «руські» гуртки без спеціального українського кольору. Інше відношення було українців до Польщі. Польські претензії на володіння правобережною Україною страшенно дратували українців, й вони ладні були, по реакції, як то зробили галицькі русини у 1848 р., поєднатись з царським урядом для боротьби з Поляками.

Українець з роду, бачучи у Києві багато такого, чого в Росії не знали, я поділяв багато бажань та ідей українських націоналістів, але ж і багато їхніх думок здавались мені реакційними: я не міг поділяти їхнього нехтування російською літературою, котру вважав більш розвиненою, ніж українська, й повніщою що до загально-європейських інтересів; я далеко більше знаходив для політичного виховання в «Колоколѣ» й „Современ-

никъ», а ні-ж у «Основі»; не подобалась мені й різкість в стосунках українців до поляків, а думка про яку-б там не було спілку з царським урядом проти поляків здавалась мені образливою і хибною. Мене й де котрих моїх однодумців українці прозвали космополітами,—слово, котре ми приймали за похвалу.

Тим часом польське повстання наближалось до Київa. Поляки, навіть демократи, доводили, що мають право на західну Україну, бо дворянство на ній, або, як тоді стали висловлюватись, «інтелігенція» польска. Реакція тим польським змаганням надавала сили серед київської «православної» молоді українцям. Кредит «космополітів» падав, і по мірі того, як ставало відомим, що відповідні столичні гуртки ставали беззглядно на боці поляків.

Бачучи помилки «космополітів» й не поділяючи багатьох змагань українців, я став байдужим до «політики» студентських гуртків, перестав бувати на зборах і весь свій політичний запал вкладав у лекції по російській історії в Тимчасовій Педагогічній школі. Правда, педагогічні інтереси притягли мене до українців. Коли я довідався, що вони мають видавати популярні книжки, я пристав до їхньої Громади, яка зараз-же вибрала мене до редакційної комісії цих книжок. Це було на весні 1863 р., саме під час спроби польського повстання коло Київa.

Але тут сталося таке, що можливе тільки в

Росії. Реакціонери та державні централісти, органом яких зробились «Московскія Вѣдомости» Каткова, б'ючись з поляками, напали й на українців, добачаючи в їхніх змаганнях, навіть чисто літературних, сепаратизм і оповістили весь український рух справою польської інтриги. Уряд заборонив друкувати українською мовою книги релігійні [починаючи з євангелії], і так само популярно—наукові й педагогічні. Так припинилась і робота громадської комісії, до котрої я попав.

Тим часом я скінчив курс, виїхав на вакації, а по повероті довідався, як я вже розповідав раніш, що мене викинуто й з Педагогічної школи. Треба було шукати нової праці й для духа, й для тіла, бо справа з командировкою мене за кордон затягувалась на не знати доки: ліберальна партія серед професорів філологічного факультету [один з членів котрої, Шульгин, рекомендовав мене] послабшала, а консерватори не сприяли мені. Аби посунути свою справу, я, по пораді Шульгина, здумав подати дисертацію про *veniale legendi* із своїх праць по римській історії про «Імператора Тиверія». А що-би як-небудь перебитися та мати змогу виховувать брата й сестру [батько мій перед тим помер], я взяв пропоновану мені посаду навчителя географії у 2-ій Київській гімназії.

Боронив я свою дисертацію на початку 1864 р. На публіку й на професорів вона зробила досить чудне вражіння. Не знаючи зовсім новішої закордонної літератури питання, я у своїй дисертації, на підставі тільки самих класиків, набрів

на думку, що римська імперія не була руїною римського світу після республіки, а була свого роду поступом, як що не з політичного боку, то з соціального й культурного. Туж саму думку я розвинув й у пробній лекції «про становище жінки у першому віці римської імперії», де я виступав проти авторитета Ювенала, подібно, як у кензі про Тиберія, виступав проти авторитета Тацита. Згодом, у 1869 р., я розвинув ці думки більш систематично у книзі: «Вопросъ объ историческомъ значеніи римской имперіи и Тацита» [моя магістерська дисертація]. На відношенні до моїх перших наукових спроб моїх недавніх товаришів та професорів я у перше зазнав, як то публіка у Росії не звикла до об'єктивности та до всяких складних питань й складних формул. Ліберали [між ними й проф. Шульгин] були скандалізовані моїм, так би мовити, імеріалізмом, а також й соціалізмом; консерватори вітали мене за мою критику римської республіки, але образились за критику Ювеналового консерватизму в жіночому питанні. Таке бувало зі мною й пізніше у всіх дальших стадіях моєї літературної кар'єри, до чого я не швидко й не легко привик.

Все таки факультет та рада Київського Університету допустили мене в приват-доценти та навіть доручили з 1865 р. викладання обов'язкових для студентів лекцій, се-б-то на правах штатного доцента, й обіцяли, як що я складу магістерський іспит, послати на свій кошт [а не міністерський] за кордон. Але вправитись з цим іспитом мені було не легко, бо обставини накиннули на мене силу ріжної

праці. Я вже згадував, що мусив виховувати брата й сестру; за останню я повинен був давати лекції у пансіоні, в котрому вона вчилась. Крім того, р. 1864 померла мати моєї нореченої, й мені довелось одружитись раніш, ніж думалось. От-так я зразу став людиною з сем'єю з 3 душ. маючи лешень 600 карб. на рік од університету. Тільки через де-якій час університет набавив мені до 1000 р., згодом і до 1200 р.; —та за те прибуло й моєї родини. Довелось добувати коштів з газетної й журнальної праці. Я став писати кореспонденції, літературні критики, а згодом й передовиці до „С.-Петербурзьких Вѣдомостей“ [ред. Корш, згодом увільнений гр. Толстим]. Здебільшого я писав про політичне становище т. зв. Південно-Західного краю [Київськ. ген-губернаторство], силкуючись розвіяти туман, нагнаний на публіку аристократично-польськими та бюрократично-московськими тенденціями. З часу слав'янського з'їзду у Москві р. 1867 редакція запропонувала мені писати про слов'янське питання і „вести полеміку з московськими газетами.“

Я написав тоді чимало фельетонів та передовиць, у яких силкувався розглядати російсько-польські й взагалі слав'янські стосунки з демократично-федерального погляду. Само собою, що я не раз торкався українського питання, тим більш, що тоді я тісніше зійшовся з київським українофільським гуртком,—який значно поменшав з 1863 р.,—й знову наблизився до українського педагогічного питання.

Року 1865 заведено на Лівобережжі земство,

а разом з цим стало там на черзі питання про народні школи. Чернігівські земці, серед яких було де-кілька душ з університетською освітою й українськими тенденціями, звернули увагу на необхідність вживати української мови по місцевих школах. До того ж і у Київськ. ген.-губернаторстві побачали [навіть сам ген.-губ. Безак] потребу оживити народні школи, що замерлі після 1863 р. під тягарем запанувавшого тоді клерікалізму, представником якого у шкільному відомстві був новий попечитель князь Ширинський-Шихматов. Майже одночасно й пр. Шульгин зробився з 1864 р. редактором офіційного журналу „Кіевлянинъ“, (котрий в р. 1865—66 р. притримувався хоча монархичного, але досить радикального демократизму), й чернігівці запропонували мені писати про шкільні справи на Україні. Я й написав де-кілька статтів про се в „С.-Петербург. Вѣдомост.“, — між иншими: „Земство и мѣстный элементъ въ обученіи“ и „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка“. В останній статті (див. № 93, „С.-П. В.“ 1866) між иншим я розібрав непридатність для всіляких, а особливо українських шкіл „Книги для чтенія въ школахъ кіевскаго учебнаго округа“, виданої кн. Ширинським-Шихматовим замість тієї, що, як я вже згадував, складалась учителями Тимчасової Педагогічної школи. Книга Ш.-Ш. починалась з церковно-слав'янської частини, тоді давала статті на російській офіційальній мові, далі народні пісні й оповідання великоруські й ні слова—українського. Я раяв починати з українського елементу й переходити поволі до російського, і в цьому мої кри-

тики (особливо „Моск. Вѣд.“) й сам кн. Ш.-Шихматов вбачили сепаратизм. На лихо моя стаття була видрукована 6 апр. 1866 р., а 4 апр. Каракозов стріляв у царя. Катков цілком серіозно побачив зв'язок між моєю статтею й вистрілом Каракозова (див. № „Моск. Вѣд.“ здається за 17. апр. 1866 р.). Кн. Ш.-Ш. запросив мене на розмову, а тоді доніс міністрові (новому, гр. Толстому), що „приват-децент Драгоманов належить до партії українофілів“. Міністр наказав було дати на обміркування ради Київського університету, чи можу я бути й надалі професором університету, але кн. Ш.-Ш. не маючи певности в успіхові, запропонував од себе „обмежитись поки що доглядом за мною“. Догляд той тягнувся кілька років і був причиною того, що, коли р. 1870 я отримав магістра й рада університету вибрала мене у штатні доценти й післала за кордон од університету, попечитель (новий) не одважився конфірмавати моє обрання й, запитавши міністра, одклав конфірмацію до мого повороту у 1873 р.: а через це я не отримав всіх коштів, які звичайно видаються в Росії молодім вченим, що командують за кордон. Цікаво додати й те, що на таке відношення до мене начальства вплинула й рецензія на мою магістерську дисертацію, подана до „Журн. міністерства нар. просвѣщ.“ професорами Більбасовим [згодом редактор „Голоса“] й Модестовим [згодом ліберальний співробітник цієї хамелеонської газети] й зрозумована опісля Більбасовим в „Русск. Вѣстн.“ Каткова. Вчепі рецензенті мої дорікали мені між иншим за прихильну згадку про статтю Чернишевського („О причи-

нахъ паденія Рима“, рецензія на Гизо „Исторія цивилизація въ Европѣ“ в російському перекладі та навіть якось витлумачили одне місце в моїй книзі як похвальбу церевбивства. Тепер я мушу сказати, що донос кн. Ш.-Ш. рішучо прикував мене до українського напрямку. бо я з природньої реакції став старанно студіювати українські питання, спочатку педагогічне, а тоді— національне взагалі. Правда, коло того часу з'явилися й інші натки, що зв'язали мене з українським рухом.

Студіючи стародавню історію, я особливу увагу звернув на релігії й міфології арійських народів. Од стародавніх народів я перейшов до нових й тут спинявся на народніх переказах й словесності Слав'ян, а між ними, звісно, й українців. В 1867 р. я з деякими приятелями зачумав зробити видання збіреньків української народньої словесности, що назбирались у де-кого з часів захоплення, в не так давні роки, збиранням етнографічних матерьялів. До того-ж це були майже єдені українські видання, не зоборонені тоді російською цензурою. Незабором ми вєдали дві книжки казок та дві пісень, а року 1869 я вкупі з проф. Антоновичем узявся за влаштування українських політичних пісень з історичними коментаріями; перших два томи їх вийшли у Києві в 1874 й 1875 р.р. під заголовком: *„Историческія пѣсни малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“*—1 т.); Пісні доби дружинної й княжої, X—XVI в.в.; пісні козацької доби: боротьба з турками й

татарами XV—XVI в. т.; II) пісні казацької доби: боротьба з поляками до см. г. Хмельницького 1657 р. Тепер я сам провожу далі се видання у Женеві під заголовком: «Політичні пісні укр. народу XVIII-XIX в.» й видрукував поки що в 1883 р. перший випуск: „Запорожці 1709—1740“; в 1881 р. я видав резюме політичних пісень XIX під заголовком: «Нові українські пісні про громадські справи».

Студіювання багатої й прегарної української народньої словесности, а особливо політичних пісень, які уявляють з себе політичну історію українського народу, ним самим розказану, примусило мене міцно полюбити цей нарід й всіма силами моєї душі пережити усі подробиці українського питання в Росії й Австро-Угорщині. Досліджування пісень про боротьбу українців з турками, поруч з такими-ж самими піснями балканських народів змусило мене вдуматись в т. зв. «східне» питання, — а все гуртом приводило мене до гадки про потребу широкої постановки федерально-демократичного питання в усій західній Європі. Мені здавалось, що українці, а між ними Кияне мають відограти у цій справі значну роль, а для цього їм потрібно яко мога більше політичної освіти: більше знайомства з західно-європейською політичною наукою, і так саме з історією й становищем і своєї батьківщини і західних слав'ян. Та на жаль власне на історико-філологічному факультеті у Києві справа що до професури стояла як раз найгірш на тих катедрах, в яких по мсему ідеалу була потреба. Я став ширити

серед знайомих студентів як свій ідеал, так потребу готуватись до заняття відповідних катедр. Але моя пропаганда мала малі наслідки, між иншим й через те, що в останні роки молодь в Росії одійшла од гуманітарних наук до природничих, а як що під кінець й знову стала цікавитись суспільними питаннями, то виключно економічними, та й тут кидалась на прості формули соціалізму, мало думаючи над складним питанням переведення їх у життя та пристосування у кожній країні.

До Києва долетіли у 1869 р. одгуки петербурзьких студентських розрухів, викликаних гуртком Нечаєва; він, як згодом виявилось, ширив серед молоді чутку, що у Західній Європі 2.000.000 інтернаціоналістів готові повстати й підтримати в Росії соціальну революцію.

Та для початку цієї революції Нечаївці підбивали студентів домагатись корпоративних прав і закладів: кас, зборів, їдалень. Маючи поміж студентів земляків і приятелів, я хоча й радий був пробудженю руху серед молоді після сну, який опанував нею після 1863 р., але намагався протистоять студентському політиканству, яке цілком безплідному. Я радив студентам ніяких демонстрацій не робити, ні за які корпорації петицій не подавати, бо з сього все одно нічого не вийшло-б, опріч ні для чого непотрібних вигнань та заслань, а просто позаводити собі гуртки й корпорації го-

ловне для самоосвіти й студіювання своєї батьківщини [по провінціях]; взагалі-ж я раяв студентам дивитись на себе не як на діячів, а як на тих, що готуються до діяльності, й поки ще не вважав корисним для студентів братись за яку-небудь громадську справу, окрім спроб навчання робітників по невеличких приватних школах [з необхідности потайних].

Я радий був дуже, що київські студенти після довгих суперечок ухвалили не подавати ніяких петицій про корпоративні права, але з жалем бачив, що заведені й у Києві потайні студентські корпорації більш піклуються касами, ідальнею, ніж самоосвітою та студіюванням своєї країни. Все таки з того часу у Києві заснувалось декілька гуртків й з такою метою. До одного з їх було запрошено й мене, де я прочитав реферата: «Становище жінки в українській народній сем'ї.» Після того реферату я мав цікаву сутичку з петербурзьським делегатом, який підняв в гурткові питання про жіноцтво. Делегат докоряв мене, що я кажу про Україну як про щось особне, коли тепер в Росії стало питання «про об'єднання сил для боротьби з спільним ворогом», се-то урядом. Про цю сутичку, початок моїх суперечок з великоруськими революціонерами-централістами й всеросійськими якобинцями, я розповів у книзі «Историческая Польша и Велико-русская Демократія». З інших рефератів у гурткові пам'ятаю переказ Марксового «капіталу», зроблений недавно скінчившим студентом, згодом моїм близьким приятелем, М. Зібером.

Незабаром після того я виїхав за кордон на 2 роки, але пробув 3. На сам перед заїхав я до Берліну, через Варшаву й Познань. У Варшаві я наочно побачив «обрусеніє», а в Познані—«обпрусеніє». У Берліні я пробув 8 місяців саме під час найбільшого напруження війни з Францією. Я одвідував лекції (особливо Момсена) та бібліотеку, де студіював римську й церковну історію, я тоді підготовляв статті, з яких дві—«*Духовное господство*» та «*Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII в.*»—були видруковані в «Знаніи» й «Отечеств. Запискахъ»,—та перша глава моєї праці: «*Церковь и государство во Римской Империи*» не була пропущена цензурою у «Знаніи» й загинула в петербурзьких-редакційних архивах. Решту часу я віддавав ознайомленню з великим європейським містом і його життям, особливо політичним. Найбільш я одвідував збори робітників, де мене дивували три речі: охайність одержі робітників, їхня начитаність та те, що про соціальне питання ведуть розмову не найбідніші, а найзаможніші (й само собою найбільш освічені) робітники. Згадав я про це особливо тоді, коли приїхавши у 1873 році до Цюриху, я застав там силу молоді з Росії, а по між їх і київських знайомих, котрі запевняли, що російські селяне готові до соціальної революції, особливо-голодні самарці.

Невеликі зв'язки з вищими верствами берлінської людности, не минаючи студентів й професорів, не викликали у мене симпатій до Прусаків: по-за грубістю манер (я завважив, що у Бер-

лині тільки соціал-демократи одзначались чемністю) мене непріємно вражала національна нетерпимість, а саме той Uebermuth, якого німецька преса вбачала тоді у стосунках всіх народів до німців. Найбільш сей Uebermuth й Racenhass проглядав у відношенню до слав'ян і з'окрема до Росіян. У Ляйпцігу я стрів більше м'якості, але першими словами, які промовив до мене один молодий професор були: «Ми будем з Росіянами приятелями, доки вони не прийдуть одбирати в нас Богемію?» З Ляйпцігу я поїхав до Баутцена, Праги,» [у Празі я пробував під час переговорів чехів з гр. Гогенвартом, про одставку якого я довідався у Відні], до Відня,— й почав знайомитись з Слав'янами й, з'окрема, з нашими земляками Галичанами. Одночасно я збирав матер'яли для порівнявчого коментарію до «Історичних пісень українського народу». Як ті матер'яли, так саме й мої вражіння од слов'янських країн мені довелось оброблять у Гейдельберзі та у Флоренції поміж студіюваннями старовини.

В Гейдельберзі [в-осени 1871 р.] я написав статтю: «Восточная политика Германии и обрусение», що видрукована була в №№ 2—5 «Вѣстника Европы» 1872 р. *) Відправною точкою була мені думка, що після об'єднання Германії—черговим історичним моментом мусять бути знищення Турції та абсолютизму в Росії. Цей процес, котрий можна назвати емансипацією слав'ян, усклад-

*) Ся стаття була уміщена й у 1 т. «Политич. Сочин.» виданому у Москві, р. 1903. *Перекладчик.*

няється тим, що германська раса посувається на схід, де хоче панувати над Слав'янами. Російський абсолютизм, на який серед слав'янства багато людей дивиться, як на визволителя й конкурента войовничому германизмові, є справді свідомий й несвідомий спільник останнього, найбільше тоді, коли з бажання йти шляхом Пруссії, пробує обрусіння „західних провінцій Росії, так, як Пруссія германизує свої східні провінції. Тоді як се обрусіння неможливе вже через те, що воно не може опертись на колонізацію; воно тільки знесилює тамешні народні елементи й робить їх менш здатними протистояти чужому натискові з заходу: на Литві, Білій Русі й Західній Україні—польському, а в самій Польщі—німецькому. Висновок: замість політики централізації й обрусіння у цілій західній половині Росії, зручніша політика самоврядування країн та національностей, заснована на демократичному принципі. Така політика дасть Росії особливу силу і в Західному Слав'янстві і в Східному питанні. Сі думки я підпер у своїй статті розглядом німецьких брошур, книг, котрі радили Германії захопити басейн Вісли, а Австрії—Дунай та Балкани; оглядом відношення Польків й великоруських централістів до відродження литовського, білоруського й українського; відношення російських лібералів, слав'янофілів й уряду до польського питання;—нарешті я подав проект ліберально-демократичних реформ у Польщі. Року 1875 я підтвердив ті самі гадки иншими фактами в статті: „Евреи и Поляки въ Юго-Западномъ краѣ“. („Вѣстн. Евр.“), де між иншим зазначив, що т. зв. „польська інтрига“, се-б-то

підлягання української людности польським панам та їхнім агентам-жидам, є не що инше, як наслідок російської консервативної політики з часів Катерини II.

З цими статтями тісно зв'язані мої праці про Русинів (українців) у Галичині. Ще в Росії я написав де-кілька статтів про цю справу, а потім у Флоренції р. 1872 написав велику статтю, поділену редакцією „В. Евр.“ на дві: *„Русские въ Галиціи и Литературное движеніе въ Галиціи.“* („В. Евр.“ 1873 р). Зазнайомившись у Відні з Галичанами, завівши листування з львівськими літераторами з молоді, народної, або української партії, (року 1873 за допомогою моїх київських приятелів було відновлено видання їхнього журналу „Правда“ і мене було запрошено писати до нього), я спостеріг, що в думках, яких тримаються в Росії що до галицьких партій, так і в розумінні самих Галичан єсть багато непорозумінь. Так, напр., „стару“ партію вважають „руською“ або „московською“, а „молоду“ — українською, — за їх літературні й політичні змагання. Тоді як власне обидві партії і в літературі і в політиці — перш за все австро—рутенці клерикального гатунку. Далі, стара партія, хоча й говорить про єдність літературної мови в Росії, а справді навіть не знає російської літератури, особливо нової, так що тут близька до Росії партія українська, котра, знаючи принаймні хоч російську літературу про Україну й писання на українській мові, увійшла все таки в де-яке моральне єднання з освіченими людьми в Росії. Я завважив, oprіч то-

го, що Галичани, не дивлячись на своє більш західне становище, одстали од Європи з ідейного боку далеко більше, як Росіяне, та що і в цьому партія „московська“ більш одстала, ніж українська, котра переняла де-які ново-європейські думки (демократизм, антиклерикалізм) од української літератури з Росії. Виклавши це все у своїх статтях, я склав план: поширити в Галичині український напрямок за допомогою нової російської (великоруської) літератури, яка своїм світським й демократичним характером підірве в Галичині клерикалізм й бюрократизм та наверне молодь до демоксу, а як там демок український, то українська національна самосвідомість надійде сама по собі. План цей я виклав у статтях, видрукованих в галицькому журналі „Правда“ (на українській мові):— „Література російська, великоруська, українська й галицька“ (1873) і після розвивав його в різних статтях в газеті „Київській Телеграф“ (1875) та у львівській москвофільській студентській газеті „Друг“ (1875—79), яка потроху стала українофільською у моєму розумінні. Усі ці статті мої придбали мені силу ворогів серед галичан обох партій.— та й самі російські українофіли не конче були задоволені моїми ідеями і планом своєрідного „обрусенія“ Галичан. Але все ж таки мені пощастило умовити їх влаштувати російську бібліотеку у Відні при товаристві „Січ“, післати чимало російських книг до Львова (де вони здебільшого попали до Т-ва „Просвіта“). Опісля, коли мене скинуто з професури і коли київські студенти запропонували мені прощальний банкет, я попрохав їх краще

повернути кошти на купівлю книг про Росію (з Україною) для бібліотеки студентського Т-ва „Союз“ у Чернівцях (на Буковині). Сміло можу сказати, що ні один московський слов'янофіл не поширив в Австрії стільки „московських“ (російських) книжок, як я, український „сепаратист“. Я міг вважати свій план здійсненим, коли року 1876 у Львові двоє студентських товариств, українофільське „Дружній Лихварь“ й москофільське „Академічеській кружокъ“, надумали з'єднатися,— і коли москофільський, власне рутенський, „Другъ“ видруковав з моєї вказівки кілька статей на чистій „московській мові“ (що мусило, між иншим довести, що мова галицьких „общеруссовъ“ а-ні скільки не походить на справжню „московську“ російську мову,)-в той же час визнав, що попередні писання галицьких „псевдо-общерусів“—бридка мажаронична мішанка,—й оповістив, що основою живої літератури у Галичині може бути тільки народня мова, се-б-то українська. Разом з тим „Другъ“ висловив бажання досліджувати народне життя, особливо економічне, котрим цілком нехтували колишні галицькі партії, які бачили всю причину злиднів в народі „у п'янстві та лінощах“ З редакторів „Друга“ вийшли опісля перші галицькі соціалісти, котрі—у всякому-разі—першими у Галичині зняли економічні питання, а так само й питання про об'єднання демократії русинської й польської...

Але я забігаю вперед. Повертаюсь до 1873 року. На початку цього року, ще в Італії, я отримав літографовану програму „Вперед“, а в-літку,

по дорозі до Росії, проживав місяців 1½ у Цюриху, де зустрів не мало своїх київських знайомих, колишніх студентів, більш-менш причетних до редакції „Вперед“. Цюрихські Росіяне тоді поділялись на бакуністів, або анархистів, що тримались програми Alliance socialiste, та на лавристів, ідеї котрих були подібні до ідей інтернаціоналістів фракції Маркса, чи німецьких соціал-демократів. Мені здавалось, що обидві програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам треба перш за все домагатись політичної волі. Само собою, що в Цюриху було визнано мої ідеї одсталими й навіть мої київські знайомі запевняли мене, що в Росії за час моєї відсутности (2½ роки) встигла заснуватись робітнича партія на зразок європейських. Інші запевняли, що все селянство, починаючи з голодуючих тоді самарців, готове до повстання. Правда, один киянин, дуже близький до редакції „Вперед“, раз у приятельській розмові признався мені, що таки переконаний, що „першим питанням у Росії буде питання-конституції, а те, про що ми тут у Цюриху балакаємо, при нас і залишиться“. На моє питання, чому-ж він не висловлює цього на зборах у Лаврова та чому у „Вперед“ і говориться инше, я отримав відповідь, що коли се висловити, то уся молодь одсахнеться од „Вперед“, ніхто не захоче ні писати в йому, ні перевозити, а з „лібералів“ тепер не складеш партії.

Зрозуміло, що се все мені не сподобалось, так само як і відношення „Вперед“-а до українського питання (розібране мною в „Исторической

Польшѣ п Великорусской демократіа“). Тай взагалі я переконався, що вся приязливість „впередовців“ до мене пояснюється сподіванкою, що, при моїй тоді ще не підірваній популярності в Галичині, я зможу допомогти їм переправляти їхні видання до Росії. Цю перевозку я й постарався їм улегшити, а в інші стосунки не входили й вести свою працю особно.

Я дуже охочий був залишитись у Відні й розпочати своє видання на російській і українській мовах. Та прибувши до Відня, побачив що молоді Галичане хоча й розвинулись від 1871 р., але все ще мало стали європейцями. Я надумав їхати до Росії, тим більше, що треба ж було взятись за видання „Історичних пісень українського народу“, а до того і взагалі обдивитись у Росії. По дорозі я побачив Галичину й тамошніх українофілів. З ними я не зійшовся, бо вони тоді були під впливом свящ. Качали, котрий з реакції проти старих рутенців, які так довго прислужували партії австро-німецьких централістів, пристав до партії магнатсько-клерикальних федералістів, як кн. Юр. Чарторійський. Спілку цю я вважав зовсім дивовижною для прихильників Шевченка, й по приїзді з Львова до Києва першою моєю справою було редагування декларації (котру підписало 45 київських українців) проти брошури Качали „Політика Русинів“ та проти обох галицьких партій. У декларації нашої стояло, що основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі—раціоналізм, в політиці—федералізм, в питаннях соціальних—демократизм.

У Києві я застав чималий рух серед Українців. Старші (з де-більшого вчителі гімназій) утворювали зерно нововідкритого Південно-західного одділу російського географічного т-ва; молодь, студенти, сходились у гутки й працювали над словником, з'являлися думки й про популярні книжки. Але багато чого не подобалось мені у київських українофілів: перше, уступчивість офіціальним колам й залицяння до консервативних кол,—а у молоді навіть ворожнеча до „радикалів“, як тоді звано соціалістів; друге—величезна одсталість од європейських ідей наукових і політичних, та претензія вирішати всі справи самим-но національним духом, як то робили московські слав'янофіли. На мое здивування студенти українського гуртка, навіть більш здатні й учені, не знали чужих мов і через те, мріючи бути вільними од „московської“ цивілізації, справді не могли стати вище од неї, і опинялись навіть нижче російських радикалів, які так саме були не здатні черпати ідеї безпосередне з Європи, але котрі все ж читали Міля, Маркса, Лясаля й инш.; хоча у російських перекладах. Це все здавалось мені тим більш ненормальним, що, по моему, найзначніша частина одзнак України од Московії пояснюється тим, що до XVIII віці Україна була більш зв'язана з Західною Європою й хоча поволі (через татар), а все таки йшла разом з З. Європою у суспільному й культурному поступі. Перебування у З. Європі остаточно переконало мене, що саме європеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей та форм,—і являється

найкращою підвалиною для українських автономних стремлень, і що всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті.

Останню думку я проводив у своїх університетських лекціях, в рефератах та дебатах у географічному т-ві, у статтях й розмовах з молоддю,—звісно, відповідно до кожної нагоди; в лекціях і рефератах я напивав на порівнявчий метод. В університеті я викладав курс старої історії, який й почав оглядом історіографії, тоді перейшов до первісної культури і далі до Стародавнього Сходу (одставка викинула мене з університету, коли я читав лекції про Асирію). У географічному т-ві я читав реферати про спільні риси народніх пісень українських та західно-європейських. (Одна з моїх праць: „Отголосокъ рыцарской поэзіи въ рускихъ народныхъ пѣсняхъ“ надрукована у II т. „записокъ Ю.-Зап. Отд. Р. Геогр. Общ.“; друга-більша, резюме котрої я подав на київський архелогичний конгрес 1874 р.—„Пѣсни и сказанія о кровосмѣшеніи“). Едип у слав'янській народній словесності й оповідання про розлучених братів й сестер—до цього часу не могли собі одшукать видавця в Росії. Порівнявчий коментарій я вніс і в „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, перший том котрих я видав разом з проф. Антоновичем до археологичного конгресу 1874 р. До політичної агітації у Києві я спершу встрявав мало, бо багато часу однімала у мене наукова праця та галицькі справи. При зустрічах з молоддю радикального й українсь-

кого напрямку, я завше говорив, що не розумію їхнього поділу, бо в становищі України—„поганий той українофіл, котрий не став радикалом, і поганий той радикал, котрий не став українцем.“

Потрохи обставини таки затягли мене до політики й самого прикрого для мене характеру. Я вже згадував, що попечитель одклав затвердження мене шт. доцентом до мого повороту з-за кордону. Я прибув на 1 сент. 1873 р. й застав у Києві самого міністра, гр. Толстого, який пробув у Київській окрузі на ревизії коло 2-х місяців. За весь сей час попечитель не затверджував мене, боючись аби я на вступній лекції або на прийомі не зробив чого-небудь прикрого гр. Толстому. Нарешті, гр. Толстой виїхав, і мене затверджено. Але під кінець перебування гр. Толстого його прихильники влаштували йому демонстрацію-обід з промовами, котрі були видруковані в „Кієвлянині-і“ з додатком похвальних слів від редактора Шульгіна, тим більш дивних, що той-же Шульгин кілька літ назад, коли його газета залежала від генерал-губернатора (ген. Безака), а не од міністерства народньої освіти, часто виступав проти шкільної політики гр. Толстого.*) Справа

*) Політика ця взагалі реакційно-аристократична з-окрема означалась намаганнями затримати збільшення елементарних народніх шкіл: міністерство нар. освіти на при кінці 60-х р. протягом кількох літ не хотіло витрачати навіть тих 170—180, 1000 р., асигнованих йому г.-губ. Безаком на народні школи „Юго-Западного края“ з спеціальних краєвих коштів. Факт цей нарешті опублікований у „Кієвлянині-і“ накликав було на гр. Толстого іроничні уваги в пресі та навіть і в офіціальних колах.

не завершилась на цьому: „Московск. Вѣд.“ вмістили з проводу київського обіду статтю, у котрій згадали про те, як проти гр. Толстого наче-б то штучно здійснювалась (ворогами Росії) серед громадянства агітація, але як тепер громадянство почитує систему гр. Толстого; доказ цьому—обід влаштований у Кіїві, „матери городовъ русскихъ“, откуда дважды пошло въ Россію просвѣщеніе“. Така підставка, образлива для Ківа дуже роздратувала мене, й я написав замітку про те, що „Московскія Вѣдомости“ неправдиво передали зміст київських промов гр. Толстому. Так дарма було-б брати одного оратора редактора Бунге за прихильника класицизму, бо у свій час він писав статті на користь реальної освіти. Зі всіх промовців тільки тайний совітник Юзефович*) прямо вихваляв гр. Т-ого за те, що буцім-би то він врятував школу од розпаду, але-ж цей самий Юзефович на банкеті Пирогова обороняв тогочасну школу од докорів в розпаді і доводив досконалість цієї школи перед попередньою. Само собою, що замітка моя, уміщена у 12 № „Вѣсти. Евр.“ викликала проти мене гнів реакційних кол Ківа та редактора „Кієвлянина“. Прямо нападати на мене спочатку було ніяково, а через те почали нападати на Київське географічне товариство, у котрому я брав діяльну участь. Товариство це почали називати українофільським кагалом, котрий, під прапором науки, проводить політичний сепаратизм. Нападн (у „Кієвлянинѣ“, „Голосѣ“,

*) Котрий року 1847 видав Костомарова й инш.

„Русскомъ Вѣстникѣ“) стали дужчати, коли року 1874 у Росії почались масові арешти соціалістів. Се сталось саме в той час, коли в Києві відбувався археологічний конгрес, на якому український гурток відігравав значну роль. Як тільки-но розійшлась чутка про арешти, зараз же у „Кієвлянинѣ“ з'явилась стаття прибувшого на конгрес редактора галицької газети „Слово“, органа старої партії (Площанського), де мене було представлено шкідливим для русько-слав'янської єдності, польсько-революційним агентом. Слідком за тим „Кієвлянинѣ“ цілком безсовістно перекрутив мої реферати на конгресі, накинувши мені думку, що по-між українською й великоруською народньою словесністю не може бути нічого спільного, бо українці—арійці, а великоруси—туранці. *) Київські наклепи на мене перелякали петербурзьку цензуру, так що вона вирізала з „Вѣстн. Евр.“ (сент.—окт. 1875) велику статтю мою: „Десять лѣтъ украинской беллетристики“, у котрій я силкувався довести, що український рух міцний не тоді, коли він гониться за поверховним національством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загально-людські інтереси демоса. Опісля я далеко

*) На скільки се безсовісна брехня на мене, перш за все, як на вченого, це може бачити кожний, хто прочитає мої праці. „Историческія пѣсни малорусскаго народа.“—„Къ вопросу о сабѣлахъ великорусскаго эпоса въ Малороссіи.“—„Малороссійскія народныя разсказы“ та інші. Що до теорії про туранство Великорусів, то теорію сю, пушену Поляком Духинським, я розбiрав навіть у західній Европі: „Il movimento il terario ruteno in Russia e Gallizia, надрукований в Revista Europea, 1873.

ясніше провів цю-ж думку у статтях „Новокельтское и провансальское движение во Франции „(В. Е.“ 1875, авг. і сент.)

Друга стаття моя (і моєї жінки) „Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ обученіи“, уміщена в „Вѣст. Евр.“ (август 1875 р.), встигла проскочити раніш київських доносів і почала було викликати балачки в педагогічних колах, які після доносів мусили замовкнути.

По волі я став одчувать й адміністративні пазури. Мене закликав попечитель й заявив, що міністр незодоволений з мене, бо буцім би то на вступній лекції я оповістив, що буду викладати історію в соціалістичному напрямку. Виявилось, що й міністр чи той доносчик, котрий сповістив йому про мою лекцію (кажуть проф. Х.), прийняв слово соціологія за соціалізм. У відповідь на донос, я післав свою лекцію до „Журн. Мин. Нар. Просв.“, де й було її видруковано під заголовком: „Положеніе и задача науки древней исторіи“. Після того мені не дозволено було читати публічні лекції про первістну культуру. Нарешті, у маю 1875 р., на кінці семестру, попечитель оповістив мені бажання міністра, аби я залишив київський університет. Я спитав про причину. Попечитель сказав мені, що я у закордонних виданнях проповідую „отдѣленіе Малороссіи отъ Россіи и присоединеніе ея къ Польшѣ“. Я щиро розсміявся й обіцяв подати попечителю польські рецензії на мої закордонні публікації („Il movimento ruteno“, „Література російська“ й инш.),

рецензії, де мене прямо обзивають московським агентом. Вийти в одставку й тим визнати обвинувачення, абсурдні й несправедливі, я відмовився й зауважив, що міністр, як усякий начальник у Росії, може скинути мене без прохання, по 3-му пункту, як то кажуть у Росії.

Після цього я виїхав на вакації до Галичини, Буковини й Угорщини, при чому повіз з собою зібрану приятелями невеличку суму грошей на допомогу Герцоговцям, котрі тільки-що розпочали своє знамените повстання. Це, я певен, була перша допомога для герцоговців, яка прибула з Росії. Під час подорожі по Галичині я був на русинському мітингу у Галичі, само собою тільки як глядач, але тамшні „москвофіли“ післали до Києва проф. Гогоцькому телеграму, що я будім-би то проголосив відокремлення України од Росії й спілку її з Польщею. Телеграму цю було передано до міністерства. Тим часом міністр гр. Толстой, отримавши од Київського попечителя мою відповідь на пропозицію вийти в одставку, доклав про мене цареві, виставивши мене, звісно, сепаратистом. Царь дав наказ: знову запропонувати мені подати прохання про одставку з київського університету й не приймати мене до південних університетів (Харківського й Одеського), але не боронити мені податись до університетів північних, великоруських. Разом з тим царь призначив комісію (з міністра народньої просвіти гр. Толстого, міністра внутр. справ Тімашева, шефа жандармів Потапова й тайного совітника Юзефовича для розслідування українського руху й при-

няття засобів проти нього. Про призначення такої комісії царь сам оповістив в, прибувши в Київ, в початку септєбря 1875 р.

Хоча наказ царя про мене було отримано у Києві ще в початку августа, та постановили не оповіщати його мені, доки царь не переїде. Як тільки це сталося, 7 сен. 1875 р. попечитель знову запропонував мені подати в одставку. Я знов одмовився; і мене скинуто по 3-му пункту, що значило не допускати мене ні до якої державної посади. Од при значеної царем комісії можна було сподіватись нових репресій проти української літератури, а через те треба було вжити заходів аби продовжувати її за кордоном. Я став збиратись до Австрії й залишався аби закінчити початі праці: 1) „Малорусскія народныя преданія и разсказы“,—2) „Повісті О. Федьковича“ (з Буковини) з переднім словом про галицько-руське письменство,—3) „Про Українських козаків, татар та турків.“ Остання-популярна брошура з приводу герцєговинського повстання, що мала на меті зв'язати агітацію по східньому питанню з національними українськими традиціями. Тодєшні—київські та одеські українці—дуже цікавились сєрбським повстанням, як через свої слав'янські симпатії, так і через те, що сподівались, що це повстання матиме таку-ж вагу, як мало грецьке повстання у 20-х роках, а саме, що воно розірве Dreikaiserbund (аналогія з легітимістичним Свящ. Союзом) й підійме політичну агітацію на Сході Європи та й в Росії (В цензурній формі я висловив цю думку в замітці у „Кієвск. Телеграфі“ при першій же

чутті про початок герцеговинського повстання, котру передав мені приятель українець, що пробував тоді у Празі для друкування повного збірника творів Шевченка.) Київські й Одеські українці ще з осені 1875 р. (задовго до Черняєва) позаводили комітети для одення волонтерів до Герцоговини. В Одесі, правда, в комітеті брали участь й „радикали“ [Желябов], котрі там більше еднались з українцями. На початку 1876 р. я явився до київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова прохати пашпорта за кордон, маючи на думці, як що не дістану, їхати без пашпорта. Од кн. Д.-Корсакова я довідався, що пашпорта він мені видати не може, бо в-осени 1875 р. він отримав по наказу царя з Лівадії од шефа жандармів розпорядження аби взяти мене під найпильніший догляд поліції з тим, що він, Дондуков-Корсаков, має право в усякий час вислати мене в яке завгодно місце у найдальші губернії.—Але кн. Дондуков-Корсаков заявив мені, що він нічого не має проти мене і через те подасть до Петербургу депешу, щоб дозволено було видати мені пашпорта. Через 3 дні надійшов дозвіл, я виїхав через Галичину й Угорщину до Відня, де почав готуватись до видання українського збірника „Громада“ [Die gemeinde].

Тим часом комісія по українських справах зібралась і в маю 1876 р. ухвалила: заборонити українські видання, вистави й концерти, скасувати київський одділ географічного т-ва [котре тільки що отримало 2 срібних медалі од головного петерб. т-ва й подяку од імператора за влаш-

тування одноденного перепису в Київі та за 2½ роки видало 4 томи матер'ялів], заборонити проживати по українських губерніях та по столицях Драгоманову й Чубинському [останній зробив, з доручення петерб. геогр. товариства статистико-етнографічну експедицію по Південно-Західньому краю, назбирав матер'ялів на 7 величезних томів, виданих петерб. геогр. т-вом, й дуже багато клопотав про заснування геогр. т-ва у Київі, де і був товаришем голови. Правда, Дондуков-Корсаков поклопотався, і Чубинському було дозволено залишитись на ½ року у Київі, а потім подався він на посаду до Петербургу.] Таким чином мене було засуджено, хоча й не безпосередно, на еміграцію. У той самий час австрійський уряд почав конфісковувати українські брошури соціал-демократичного змісту, а через те я надумав перенести видання „Громади“ до Женеви, куди й перебрався в-осени 1876 р.

З того часу я видав тут 5 томів „Громади“ та кілька популярних брошур на українській мові, окрім белетристики й монографій різних авторів, а так само й кілька брошур на російській мові; по за тим дві книжки „Громади“ видано було мною року 1881 вкупі з С. Подолинським та галичанином М. Павликом, та дві монографії про українську народню словесність [„Нові українські пісні про громадські справи“ та „Політичні пісні укр. народу“], видані мною особно. Крім того, я написав кілька розправ про Україну та її політико-соціальні питання до журналу „Le Gravaillon“, до „Revue socialiste“, та брошуру „La litterature

oukrainiene, proserite par le gouvememt russe" [1878], котру переробив згодом по італійському для „Revisita Minima" 1881 р. у значно поширеному вигляді під заголовком „La letteratura di una nazione plebea".

План літературно-політичної праці я склав собі такий: 1) перш за все дати якомога більш матер'ялу для пізнання України й її народу, культурних його заходів та стремлень до волі й рівності; 2) як цим матер'ялом, так і викладанням західно-європейських ліберальних та соціально-демократичних ідей спричинитись до організації по Українських землях в Росії й Австрії політичних гуртків, котрі б узялись за культурне, політичне й соціальне визволення народу.

Будучи соціалістом по своїх поглядах, *) переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки у певній ступневості й при високому розвитку мас, а тому й досягти його можна більш при допомозі розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Через те, що Україна, моя батьківщина, поділена на двоє—Австрійську й Російську—і через те, що у першій єсть повна політична свобода,

*) Додаю: соціалістом західно-європейської школи, але не російським нігілістом: ся остання назва, коли я стрічаю її по газетах в прикладанню до себе, страшенно ображає мене. Я виклав у IV т. „Громада" у статті „Шевченко, українофіли й соціалізм" свій погляд на антикультурний елемент та національське самозасліплення у російських революціонерів та народників школи Бахуніна й Лаврова, котрі захоплювались Ст. Разініним та Пугачевим, великоруським расколом і т. п.

котрої бракує в Росії, то, помоему, діяльність соціалістів у кожній державі мусить бути різна: в Австрії можливо братись за організацію власне соціалістичної партії з робітників та селян русинів у спільці з поляками й жидами; а в Росії перш за все треба здобути політичну волю; соціалістичні-ж ідеї в Росії можна ширити поки що тільки науково-літературним засобом. Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії через федералізм.

Відповідно такому переконанню я постановив собі такий поділ літературної праці: писати по українському все, що стосується безпосередно до України та до поширення у ній соціалістичних ідей; *) писати по російському ріжні речі політично-ліберального й федерального характеру, стежучи за всіма подіями, котрі хвилюють публіку в Росії. **)

*) Через те, що а приводе усяких процесів не раз по російських, австрійських та пруських газетах згадували про мене, яко про шефа чи члена різних революційних організацій у Женеві та про моїх агентів, то я вважаю не зайвим додати, що виїхавши з Росії за кордон для літературної праці, я поставив собі за правило ні в яких практичних змовах участі не брати, а обмежитись самою-но літературною діяльністю. Для змов та практичної агітації я не почував у собі здатности, а опріч того гадаю, що еміграція не дає для того ані вигод, а ні права.

**) Певис, при нагоді, я стараюсь писати й на інших мовах, як що бачу в цьому змогу поширити свої ідеї. Так, скріп різних брошюр та статтів, я з охотою співробітничав у Реклю при складанню ним начерку Європейської Росії, бо

Для першої мети служить мені переважно „Громада“, для другої—брошури й статті по російських журналах; а тепер найбільш газета „Вольное слово“.

Сербсько-болгарський рух, а після війна з Турцією давали мені, само собою, зручну нагоду для проведення ліберально-федеральних ідей на російській мові. Я намагався викладати їх у Росії й заслав з Женеви року 1876 до петербурзької газети „Молва“ статтю „Чистое дѣло требуетъ чистихъ средствъ“, у якій старався довести, що тільки вільна Росія може визволити балканських слав'ян. Але за мою статтю газету було заборонено на 8 місяців. Тоді я став викладати свої думки у брошурах, видаваних у Женеві: „Турки внутреніе и виѣшніе“ (1876) *) „Внутреннее рабство и война за освобождение“ (1877), „До чего довоевались?“ (1878). У другій з цих брошюр я викладав мінімум політичних реформ в Росії, котрий цвоторив і в брошюрі „До чего довоевались?“, написаній переважно для офіцерів армії.

тут була мені нагода познайомити європейську публіку з Україною та допомогти викласти географію всієї Росії з федерального погляду.

*) Листом до видавця „Нового Времени“ О. С. Суворина, з котрим я колись співробітничав у ліберальних „С.-Петербургскихъ Сѣдомостяхъ“ Корша, і котрий року 1876 запрошував мене на досить вигідних з матеріального боку умовах вести у „Нов. Вр.“ одділ закордонної політики. Пропозиції цієї я не приймав, а після „Нов. Вр.“ стало чіпати мене і напало на мене за статтю у „Молві“.

Мої політичні брошури спочатку викликали незадоволення російських соціалістів-революціонерів, але, нарешті, брошуру „До чого доводяться?“ передруковано петербурзькою потайною друкарнею й прийнято за кордоном, яко прокламція „Исполн. Комитета русской соціально-революційної партії“, а мене самого було причислено газетними репортерами до російських нігілістів й терористів, саме в той час, коли „російський соціаліст - революціонер народник“ Як. Стефанович громив мене в „Общинѣ“, як „конституціоналіста“ й супротивника рус. соц.-революціонерів.

Я й справді з ходом подій все більше та більше робився протязником російських революціонерів. Окрім їхнього великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіавелізму засобів (таких, як фальшиві маніфести Я. Стефановича й інших замахів на крадіжки з банків, казначейств та пошт з убивствами сторожів), мене ріжнило од них і прийняття політичного убивства, або як, вони казали, „террору“ за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на сей терор тільки як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду.

Проти цього всього я виступав у брошурах, починаючи з Листка „Громади“ року 1878, у котрому розібрав першу терористську прокламацію „Смерть за смерть“,—опісля в брошурці „Тероризмъ и свобода“ (1880 р.) i *Le tyrannicide en Rus-*

sie et l'action de L'Europe Occidentale“

Правда, в останні часи самі російські терористи та їхні адвокати наблизились до мого погляду (промови Желябова й Суханова на їхніх процесах, книга Степняка „La Russia Sotterranea“, стаття Кропоткина у „Gortnightly Raview“ й инш). По деяких ознаках та листах, які я маю од деяких російських революціонерів, по статті одного з них у „Вольномъ Словѣ“ [№№ 52—53, „Пропаганда и заговоръ въ арміи“] я бачу, що багато з них починає подаватись на мій бік і в питанні про федералізм. Правда, я певен, мені доведеться зламати ще не одне перо з російським якобінізмом, як і з російським царізмом.

Зазначу нарепті: мені через все моє життя доводиться полемізувати з багатьома—з різними партіями одночасно. Не минає й тижня, аби я не стрівався з направленою проти мене статтею, пущеною з національного табору: московського, польського, німецького,—консервативного як і революційного; попадає мені й од українофілів [найбільш галицьких]. *) Ніщо мені так не осоружне, як полеміка. Після написання кожної полемічної статті, я кілька днів почуваю себе хворим. Перед тим як завести полеміку з яким небудь гуртком чи навіть особою, я, майже завжди, вишукував лагідних засобів полагодження й брав-

*) Вони прозвали мене раніш „обрусителем“, а описували мене агентом російського уряду, котрий вислав мене за кордон, аби скоїти промітувати українську справу соціалізмом.

ся до друкованої полеміки тільки тоді, коли бачив, що згода не можлива, а особливо, коли напивався на „mauvaise foi“ [лиху віру] та нещирість мого противника. Веду полеміку тільки до-ти, доки це здається мені потрібним для вияснення думки мого противника та моєї. Після того я замовкаю й терплю все, без відповіді, особливо особисті на мене нападки. А треба признатись, що за свою довголітню полеміку з різними таборами я ні разу не стрівся з противником цілком добропорядним, се-б-то таким, котрий би вірно викладав мої думки, а опісля спростував би їх своїми аргументами, особливо фактичними. Ні,—доля давала мені таких противників, які починали з самого безцеремонного перекручування моїх думок, а вершили наклепами на мою особу. Подвійний жаль охоплює мене через це, бо й сам би я бажав чому небудь повчитись у своїх супротивників, але я тішу себе тим, що—значить—справа, котрій я служу—певна, як що проти неї за такий час не знайшлося добропорядного супротивника.

Женева 22 марта 1883 р.

Доповнення до Автобіографічної замітки.

Не багато мені залишається додати, що робив я після написання вищеподаної замітки, зрежумованої пр. Туном у його книзі «geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland»,—права з деякими помилками.

В маю 1883 р. припинилось видання газети „Вольное Слово“, заснованої в августі 1881 р. спілкою «Земскій Союзъ» для пропаганди принципів ліберально-політичної реформи й адміністративної децентралізації Росії. У цій газеті я брав діяльну участь, умістив у ній чимало статей, з котрих найбільша „Историческая Польша и Велікорусская демократія“ вийшла й особною книжкою [1882]. У ній я розглянув історично й критично революційний рух в Росії з 60 років у зв'язку з питанням польським й українським та взагалі з питанням політичної волі й децентралізації в Росії й закінчив програмою політичної й адміністративної реформи в Росії на підставі автономії земських одиниць—громад, повітів, губернь чи країн. В межах цієї автономії я покладав і розв'язання національного питання в Росії, висловлюючись таким чином проти усяких сепаратизмів і навіть націоналізмів на австро-угорський лад, за таке розв'язання, яке напр. існує в Швейцарії

(де ні вся країна, а-ні навіть кантони—зовсім не поділені по расовому принципі) та яке виробляється у Бельгії (між фламандцями та валонами). Стаття моя друковалась 1881 р. в «Вольномъ Словѣ» тоді саме, коли у „Земскомъ Союзѣ“ вироблялась своя програма реформи Росії, і виявилось, що наші програми зійшлись в основах. На прикінці 1882 р. спеціальним делегатом „Земскаго Союза“ мені було запропоновано взяти на себе редагування «Вольного Слова». Я згодився і старався зробити з газети, с початку заснованої аби дати змогу вільно висловлювати свої думки всяким ріжним опозиційним та революційним елементам в Росії,—просто орган агітації за політичну свободу з земським самоврядуванням: при тому я оддавав в газеті багато місця соціальному питанню, маючи на думці показати російській публіці, як соціалістичний, так і більш консервативний, всі бцінки у постановці соціального питання у західній Європі й Америці, аби таким чином ухилитися від сумарних вироків у цій справі. (Докладніш про «Земск. Союзъ» та «Вольн. Слово» я розповідаю у своїй статті „Земській либерализмъ въ Росіи 1858—1883 р.“, котра зараз друкається у ч. I газети „Свободная Россія“). Та в маю 1883 р. „Вольное Слово“ припинилось через розпад „Земск. Союза“ од зневірення тих його членів, котрі гадали добитися скликання Земського Собору перед коронацією Олександра III й нудились довгочасною агітацією серед суспільства, на котру я тільки й покладав надії.

Літом 1883 р. мені було подано з Росії кілька

політико-соціальних програм, складених по різних українських гуртках, котрі мали стосунки з активними російськими революціонерами. Програми ці ріжнились од програм тих останніх, прийнятих більш чи менш якобінським централізмом («Народная Воля» 1881 р.—1882 р., «Календарь Народ. Воли» на 1883 р., де різко осуджували «Вольное Слово», котре виставлялось, як орган ворожий російському революційному рухові, та навіть (Ігнат'євський) і наближались до моїх поглядів у пункті про федералізм. На кінці іюня прибув до Женевы делегат двох із цих гуртків аби виробити вкупі зі мною програму для заснування політичного товариства «Вільна Спілка», котре б мало на меті агітувати в цьому напрямку переважно на Україні, але-ж і не нехтуючи й всією Росією. Із довгих баталок з цим делегатом, а так само й другим, котрий належав до «народовольчеської організації», але працював на півдні, мав українські симпатії й ладен був пристати до «В. Спілки»,—я побачив, що між мною та цими делегатами нема цілковитої згоди: вони не бажали по моєму, у такій мірі як я, скупчення праці „В. Спілки» на Україні, а занадто швидко хотіли розкинути її роботу на цілу Росію.—В той же час вони вважали вадою для справи мою увагу що до австрійської Русь, а ще більш до політики західно-слав'янської; опріч того, вони вважали потрібним навіть у ту хвилю солідарні стосунки з гуртком російських революціонерів (народовольців), котрі, на мою думку, морально вже оджили, та навіть були небезпечені через мішанину їх з agents provocateurs (мої опаски в свій час цілком

підтвердила швидко виявлена подвійна роль Дегаєва, агента поліції та «Народної Воли»); на-решті, моїм співбесідникам набридла довга підготовка роботи для постановки питання про політичні реформи в Росії відповідно до наших ідей; вони хотіли більш за все швидко заманіфестувати себе якоюсь гучною справою, на зразак «народовольчеських підприємств», та тільки з федерально-українським кольором.

Через те, вироблювання програми посувалось досить кволо, нарешті, у кінці августу вона була готова, головні тези були видруковані й одвезені делегатом до Росії. Але тут поліція вже дослідила вільноспільців (і саме через стосунки їх з «народовольцями»), й проєктоване політичне товариство умерло на самому початку.

Все ж таки, наші політичні друзі побажали, аби я видруковав програм «Вільної Спільки», що я й зробив, бо не губив надії, що її ідеї знайдуть собі, хоча й воли, одгук у різних суспільних елементів в Росії, особливо на Півдні та Сході. Я тільки вважав невідповідною тепер форму моєї книжки, яка відповідала статутіві політичної спільки, та мінять вже було запізно. Як мало я сподівався на безпосередню прихильність до моєї книжки, видно з того, що я закінчив її словами Ренана: *Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est a certaines heures de savoir se resigner a etre demode.* (Для того, щоб мати слушність у майбутності, треба в певні хвилини уміти зважитися стати не модним). І справді, після 1883 р. я став

детоде навіть у більшості своїх колишніх друзів. У так званих російських революціонерів я отримав репутацію запеклого ворога; у той самий час, під впливом урядового нагніту й зневіря, припшикла в Росії й ліберальна агітація, і так звані ліберали стали мати мене за людину наївну, а до того й небезпечну через радикальний та навіть „революційний“ характер мого лібералізму. Реакційний напрямок та огида до мене з'явилась і по українських гуртках. Навіть те, що я маю підставу хоча почасти вважати за наслідки агітації, у котрій я брав участь, а саме: де-які цензурні полехкості для українського слова в Росії з 1881—1882 р. *)—повернулось проти мене, бо серед українофільських гуртків з'явилась ідея, що тепер не треба закордонними радикальними й взагалі політичними публікаціями роздратовувати уряд проти української літератури в Росії. Серед цих гуртків виникла навіть свідомо реакція проти всякої політичної постановки українського питання й бажання виставляти його як справу тільки культурну. Таке трактування справи не було а ні скільки краще того, як перед тим російські революціонери-народники гадали утворити соціальну революцію без політики та навіть і без науки, тим більш, що й українофільські „культурники“ бажали працювати для української культури, одкидаючи не тільки політику, але новоєвропейську культуру, бо, наприклад, доводили потребу притягнення на свій бік духовенства

*) В той час гр. Ігнат'єв допустив було у Росію Галицьку-українську газету „Діло“.

православної церкви.

При такому напрямкові українських гуртків, серед їх не подобались не тільки мої політичні публікації, але і моє видання Шевченкової поеми «Марія». Року 1882 я видрукував її в оригіналі, і латинськими літерами, переважно для тих українців у Галичині та почасти й в Росії, котрі не знають так званого Кирилівського алфавіту й котрі залишені патріотами русинами, які вважають Русинами тільки православних та уніатів, зовсім без українського читання; згодом, у 1885 р. я видав «Марію» в великоруському перекладі. В примітках до цієї поеми, в котрій Шевченко євангельську легенду прибрав у своєрідну раціоналістичну форму, я поспробував популярно викласти результати світської історико-літературної критики «Нового завіту» й палестинської цивілізації. Поруч з цим антиполітичним консерватизмом з'явилась по українофільських гуртках тенденція як що не сепаратистичні,—котрі вимагали певної політичної відваги,—то національсько-партикуляристично: антагонізм проти всього великоруського, а загалом і проти російського радикалізму та навіть лібералізму. Тенденції ці пробивались по анонімних кореспонденціях у галицьких виданнях фразами, в котрих можна було вбачити свого роду політику, але австро-полонофільську. І цю ягелонсько-австрійську політику проф. Ламанський—один з визначніших в Росії заступників московського славянофільства,—приписував мені, тоді як саме у той час збільшились наскоки на мене й на мої ідеї у виданнях усіх галицьких

фракцій, в тому числі і по українофільських. Останнє сталося через те, що тоді саме у галицько—українських кутках рішуче взяв верх консервативно-клерикальний напрямок (подробиці й пояснення дивись у моєму листков: «Наканунъ новыхъ смуть». Женева, 1886). Разом з цими нападами оповіщалося, що, мовляв, «Драгоманов позбувся тепер прихильности і на російській Україні.» Заяви ці базувались як на чутках про настрої українських гуртків в Росії, так і на приязливості до галицьких консерваторів і клерикалів впливових російських українофілів, котрі дійшли до того, що один українській літератор навіть умістив у «Вѣстникъ — Европы» пенегіріка новонастановленному станіславівському єпископові Пелешеві, ультрамонтанові, якого перед тим «Діло» оповістило, а саме після його ультрамонтанської промови у сеймі, представником національної політики русинів, се-б-то не тільки в Австрії, але і в Росії.

У мене не було засобів на періодичне видання та й повторювання одного й того-ж набридло, тому я наміслив обмежитись категоричним протестом проти перекручування моїх думок, а щоб протистати реакції серед українофілів—вести далі видання «Політичних пісень українського народу», а так само посунуть вихід повного стереотипного видання творів Шевченка, розпочате одним моїм приятелем, котрий працював у друкарні «Громади»; до сього видання я ставився до певної міри байдуже, бо вважав твори Шевченка

з ідейного боку вже «пунктом пережитим». Тепер же я переконався, що не тільки для галицьких, але й для російських українофілів, та навіть для самих вчених із них, треба ще не мало духовної праці, аби наздогнати навіть Шевченка.

Через це я подав до того самого видання, де з'явилась стаття д. Ламанського про мій та й інших українофілів ягелонсько-австрійський сепаратизм («Извѣстія Славянскаго Общества» у Петербурзі), листа, у якому доводив, покликаючись і на «Вільну Спілку», що мої стремління в бажанні *политичної реформи всієї Росії* на підвалинах свободи й децентралізації та що ці стремління гармонують з ідеями старих українофілів Кирило-Мефодієвського братства (Костомарова, Шевченка й инш.) Року 1885 я випустив II вип. видання «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. (пісні з останніх часів автономного Гетьманства Малоросійського й Слобідської України в р.р. 1709—1765); недостача коштів не дала нам змоги випустити видання поезій Шевченка на 25-літні роковини його смерті (26 февр. 1886), а тим часом консервативно-клерикальні маніфестації галицьких українофілів не припинялися, через що я мусив умістити у львівській робітничій газеті «Ргаса» (1886, ч. 3—4) одвертого листа «25-літні роковини смерті Шевченка і галицькі народовці», передрукований і по польському у газеті «Kurej Łwowski», ч. 62. У цьому листі я нагадав заяву 45 київських українофілів 1873 р. та на підставі обставин, у котрих пробував український наріч, робив висновки про невідповідність

якого-би там не було консерватизму, а особливо клерикалізму навіть з його національними інтересами, та про потребу перш за все європеїзації української політики. Незабаром після цього я оповістив передплату на видання повного «Кобзаря» Шевченкового передплату, про котру галицькі офіційні прихильники Шевченка не захотіли оповістити по своїх газетах; вони самі, як раз саме на той час, заходились коло видання «Кобзаря», ще більш очищеного од радикалізму, особливо релігійного, ніж дозволене цензурою в Росії. За всі такі заяви й видання я отримав з Росії од своїх бувших українських приятелів формального виговора; вони дійшли навіть до того, що просто назвали *шкодливими* для них мої видання «Політ. піс. україн. нар.», та повний збірник поезій Шевченка. Через таке відношення українців до цих видань я до сього часу не мав змоги видати ні III вип. «Політ. піс. укр. народу», який мусив містити і цікавіші пісні про кінець Заторіжжя у 1775 р., ні поезій «українського батька» Шевченка. Більш для апеляції до майбутніх часів, а ніж для переконання моїх сучасників, земляків й приятелів, я написав невеличку статтю (24 стор.) «Наказує нових смуть», у котрій я виклав свій погляд на соціально-політичні завдання в Росії та зокрема на Україні з Галичиною при сучасному стані Європи, а сам надумав під час зпапувавшегося реакційного антракту в Росії й Галичині, обмежити свою особисту роботу на закінченні деяких археологічних праць, котрі входили в мій план—скласти нарис цивілізації на Україні. На мою велику радість, саме коло того часу, не-

величкий гурток українців, котрий не поділяв реакційного настрою своїх товаришів, запропонував мені скласти історію української літератури такого характеру, як моя стаття про Шевченка у IV книжці «Громади».

Пропозиція ця, правда, мала на увазі тільки новішу літературу на українській мові у XIX ст., та я пораяв розширити працю й скласти історію української літератури у 3-х розділах:

1) Доля української мови у зв'язку з історією національної самосвідомости та громадського руху з IX по XIX ст.

2) Усна (народна) словесність на Україні.

3) Письменство на українській мові з XVI по XIX ст.

Другий одділ з них вимагав попередньої спеціальної розробки, можна сказати, зовсім на ново, бо до цієї пори навіть самі найученіші українські дослідники народної словесности (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї європейського порівнявчого метода й дивились на неї як на цілком самобутний продукт місцевого національного ґрунту. Тому-то я мусив узятись за роботу цілого ряду монографичних праць здебільшого про казки, новели, апологи, легенди та історичні перекази українські, порівнюючи їх з фольклором різних народів. Де-які з цих

монєграфій мені пощастило видрукувати по різних виданнях, але бажання знайти їм більше публіки в Росії примушувало мене ховати своє авторство під ріжними псевдонімами. А шукать публіки в Росії я вважав потрібним як через те, що тільки тут я міг викликать увагу до деталей свого матер'ялу і бажання збирати його й розробляти далі, а також, ще й тому, що я вважав потрібним прикладанням космополітичного порівнячого методу хоча бй до одної частини культурного українського матер'ялу прстистати вузьто-націоналістичному настроєві украніофільських гуртків, яке розвинулось серед них в зв'язку з загальною в Росії «самобутницькою» реакцією. Де-котрі з своїх фольклорних заміток, видрукованих в паризькій „Melusine“, я вважав можливим підписать своїм ім'ям й нарешті став тут друковать (з 9 № 1888) примітки до перекладу „Болгарських релігійних легенд“, зробленого моєю дочкою Лідєю, котра (9 января) повінчалась у Болгарії з тамоннім молодим вченим Іваном Шишмановим. За працю над болгарськими релігійними легендами я взявся тому, що вони занадто скидаються на українські і тому, що Богумільська Болгарія являється містком переходу сили легенд зі Сходу до Європи, особливо славянської,—так що досліди болгарських легенд складають необхідну попередню працю для розуміння фольклору й на Україні.

Поки я працював коло фольклору, де-які особи та гуртки у Галичині й Росії наблизились до політичних ідей, виложених мною кілька літ

назад, і стали запрошувати мене співробітничати по їхніх виданнях. Так у галицькому збірникові «Затра» (1887) я видрукував замітку «З історії віршів на Україні», де зазначив вплив західних протестанських ідей на релігійну поезію українського народу. Року 1888 у галицькому збірникові «Товариш», виданому університетською молоддю, я умістив кілька заміток про неучтво і сервілізм у галицькій пресі під загальним заголовком «Сміх і горе», а так само критичну статтю на одну етнографічну брошуру про великорусів й білорусів, у якій автор-українофіл сумарно виставляв великорусів народом диким й нехристиянським в порівнянні з гуманно-християнською расою українців. Редакція „Товариша“ назвала мою статтю «Науковий метод в етнографії». Назву цю я вважаю трохи претензійною, хоча я й поставив у статі тієї деякі загальні питання, напр., про різницю між національними прикметами рас справді расових, більш-менш сталих, од історичних, мінливих. По-за науковою, моя стаття мала мету й політичну: протистати тенденційно песімістичному малюванню Великорусів та відновленню теорії Духинського, котру з деякої пори галицькі офіційні українофіли стали ширити у своїй популярній літературі, маючи на думці тим прислужитись українській національності. Мені приємно було побачити, що один з українофільських журналів в Галичині «Зоря» прихильно обізвався про мою статтю. У літку 1888 р. я досить несподівано для себе отримав од одного українофіла, з котрим найбільш розходився в поглядах, запросини „стати на чолі“ поновлено-

го ним видання львівської «Правди» й перш за все написати для неї програмову статтю. Я відповів заявою, що наші погляди значно не сходяться, але я згоден написати свою програму з тією умовою, щоб редакція умістила свої уваги на неї. Та він настоював на своєму й казав, що він знав до кого звертатися, й як що прохає мене про програму для „Правди“, то значить зрікається колишніх помилок. Незабаром один галицький народовець, який мав узяти на себе ближче завідування „Правдою“, звернувся до мене з таким самим проханням. Я послав йому програму, але з проханням скликати комітет розглянути її, а при незгоді з моїми ідеями, або одкласти друкування статті, або зазначити незгоду. На се мене повідомлено, що сам редактор та його товариші цілком згодні з моєю статтю й що уже видрукували її, за виключенням двох фраз, підписавши її—Видавництво «Правди». Отримавши ч. I „Правди“, я побачив у ній речі діаметрально протилежні моїй програмі. З мого примусу редакція оголосила найголовніші суперечності, пояснивши їх похвальністю, але і в дальніших числах, так саме друкувала, та навіть і в редакційних статтях, речі невідповідні програмі—й через це на далі я ухилявся од участі у цьому виданню... За те „Зорі“ сподобалась моя програма, а популярна газета „Батьківщина“, котру львівські народовці визнавали можливим передати під редакцію моєму приятелю Павликові, видрукували зміст цієї програми. У ту саму пору і львівський українофільський орган „Діло“ запрохав мене регулярно писати кореспонденції про російсько-українські спра-

ви, але од цього я одмовився, між иншим і через те, що „Діло“ ніяк не згожувалось одмовитись од клерикалізму в політиці.

Тим часом гурток російських емігрантів, особи, належні до різних фракцій „руських соціально-революціонерів“, надумали видавати „ліберальну“ газету з принципами близькими до тих, які я проводив у своїх публікаціях, і запросили співробітничати й мене. Я пораяв для газети назву „Свободная Россія“, яку пропонував ще видавцеві „Вольнаго Слова“ й дав для першого числа дві статті: „Земскій либерализмъ въ Россіи“ (1858—1883) та „Самодержавіе, мѣстное самоуправленіе и независимый судъ“. Газета мусить вийти цими днями. У ту-ж пору гурток польських демократів у Галичині звернувся до мене з пропозицією стати посередником для вироблення згоди з українцями. Я відповів, що в Росії згода поляків з українцями ні до чого не доведе без загально-російської ліберальної програми... Та справа ця ще не вияснилась і тому мусить бути поки що таємницею для публіки.

За для бібліографічної повноти я повинен згадати, що 25 янв. 1889 р. уміщена у римській „Revue Internationale“ моя стаття „La question de la Hérésie religieuse en Russie“ писана з приводу полемизування д. Победоносцева з „Alliance Evanglique“, а також переговорів російського уряду з Ватиканом. В ній я довую, що думок д. Победоносцева а—ні скільки не піділяє освічене суспільство в Росії, не минаючи навіть і таких славянофілів, як і

Аксаков,—що в Росії за релігію найбільш терплять не „иностранныя исповѣданія“, а російські сектанти, що обов'язкова полонізація католициста в Росії сталася остаточно після прилучення західних губерній до Російської імперії і що найбільшою терпимістю й свободою вживання живих мов у релігійному життю ці країни користувались в XVI в., коли складали литовсько-руське князівство і коли там ширились реформацькі ідеї.—що релігійна згода та нормальне вживання живих народних мов по цих країнах можуть настати тільки з заведенням в Росії загальної релігійної волі й приходської автономії.

Февраля 10 дня
1889 року
Ж е н е в а

М. Драгоманов.

Перекл. І. Лановий.



ВИДАВНИЧЕ Т-во „КРИНИЦЯ“

(Київ, Друкарня т-ва—Хрещатик 42.

Тел. № 43-49, Книгарня—Нестерівська 27).

Видання 1917 р.

- Велховський Ф.** Як мужик попав у ярмо ц. 25 к.
Вікула. Про автономію ц. 15 к.
Грінченко Б. Граматка для науки читання й писання ц. 70 к.
„ Рідне Слово. Книжка для читання в початкових школах і перших класах гімназії —
„ Як жив український народ ц. 30 к.
„ Якої нам треба школи. . . ц. 25 к.
Тризоров-Жан Якої республіки треба бідним людям? ц. 15 к.
Драгоманов М. Шевченко, українофил і соціалізм 1 р. 25 к.
„ Віра й громадські справи ц. 15 к.
„ Швейцарська Спілка . . ц. 30 к.
„ Автобіографія —
Єфремов С. Як люде прав собі добувають ц. 25 к.
„ Як визволитись робочим людям з бідности ц. 50 к.
Зізіря М. Якого ладу нам треба . . ц. 25 к.
„ Про виборче право , . . ц. 25 к.
„ Про державний лад у всяких народів. ц. 50 к.
Коцюбинський М. Іван Франко . . . ц. 25 к.
Жазарук О. Суспільні класи (роспр.) . ц. 20 к.

- Одесь О.** Поезії, т. V 3 р. —
- Шатренко С.** Дитяча розвага. Збірник забавок для дітей, з ногами. 1 р. 30 к.
- Жрістан Бернар.** Пригода 7 квітня. Комедія на 1 дію . . ц. 30 к.
- Франко Ів.** Панські жарти—Поема . ц. 90 к.
- Шевченко М.** Заповіть та інші вірші . ц. 15 к.
- „ Царі ц. 15 к.
- „ Сон (у всякого своя доля) . ц. 10 к.
- Пісні весі (збірка револ. віршів) . . . ц. 10 к.
- Ще не вмерла Україна Муз. Січинського . ц. 20 к.
- Портрет Шевченка (великий, в шапці) . ц. 1 р. 20 к.
- Листові картки: Франка, Драгоманова, Шевченка, Стефаника, Мазепи, Хмельницького, Дорошенка по 10 к.

Друнуються і незабаром вийдуть:

- Драгоманов М.** Листи на Надніпрянську Україну
- Франко Ів.** Мій ізмарagd. Збірник віршів . .
- „ Нарис Українсько-руської літератури
- Коцюбинський М.** П'ятизолотник . .
- „ Харитя
- „ Ялинка
- „ Малий грішник . .
- Чепіга Я.** Задачник для початкових народних шкіл.
- Рік I і II
- Шевченко М.** Кобзарь (повний).
- КНИЖКИ ДЛЯ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО І СТАРШОГО ВІКУ.**
- Васильченко С.** Осетинські казки,
- „ Циганка
- „ З дитячих літ. Роман. Свекор. . .
- Левицький Ж.** Запорожці.
- „ Попались. Дитяча п'еска

М. Сібіряк	Увертня Цап.	,	.
"	Лісова казка	.	.
Тарший	Жаба мандрівниця	.	.
Хібальчич М.	Оповідання для дітей	.	.

Андерсен. Казки

Народна бібліотека

Васильченко С.	Святкові зері: У панів, Відьма, Дома.	.	.
"	Мужецька арифметика. На розкоп.	.	.
"	На чужину	.	.
Левицький Ж.	Рибалка Панас Круть	.	.
Котляревський	Наталка Полтавка	.	.
Хвішка Осмо'яненко	Перекотиполе. Та інші	.	.

Хоцюбинський М. Повне зібрання творів . . .

1. При замовленнях треба прикладати половину грошей; без задатку замовлення не виконуються
2. При замовленнях треба зазначати точно адресу і спосіб пересилки (пошта, залізниця, пароплав).
3. Великим замовцям зniżка.

ГРОШІ Й ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ ПО АДРЕСІ: КИЇВ. НЕСТЕРІВСЬКА 27, КНИГАРНЯ Т-ва „КРИНИЦЯ“.

НА УВАГУ НАРОДНИМ УЧИТЕЛЯМ!

Титаренко С.

Дитяча розвага. Збірка забавок для дітей.

Ст. Х+54. Іл. 8°.

Ціна 1 р. 30 к.

Вид. Т-ва „КРИНИЦЯ“.

Ій і ціни не складеш—цій гарній книжці—так вона потрібна українським учителям, учителькам і всім взагалі, хто ближче стоїть до дітей і кому доводиться уряжати для більш-менш великого гурту дітей різні розваги, забавки то що. Вибір розваг для збірника зроблено дуже добре. Велику ціну має те, що в збірнику подано чимало igr—танків, інсценіровок пісень та книжних igr з піснями. До пісень подано й ноги переважно для одного голосу.

(„Нар. Ж.“ № 139, 1917. 6)

Видавниче т-во „КРИНИЦЯ“

одчинило власну КНИГАРНЮ.

де продаються видання т-ва і книжки всіх
інших українських видавництв.

Київ, Нестерівська № 27.